

ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОСОФІЯ РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ

Т.Горбаченко* (м. Київ)

ХРИСТІЯНСТВО І СЛОВ'ЯНСЬКА ПИСЕМНА КУЛЬТУРА *Початок книгодрукування*

Великим здобутком людства стала поява друкованої книги, яка не лише значно розширила коло читачів, а й у порівнянні з рукописною книгою сприяла уніфікації канонічних текстів, зокрема таких, як Святе Письмо, церковнослужбові книги, твори Отців церкви, полемічної та іншої релігійної літератури. Розгляд слов'янського книгодрукування як фундаменту збереження й передачі джерел християнської писемної культури потребує короткої характеристики суті книгодрукування не лише як засобу механічного розмноження тексту, а й визначного культурно-історичного феномену.

Друкування є технічним способом розмноження текстів шляхом отримання багатьох відбитків фарбою з однієї форми. В його примітивному вигляді, тобто шляхом одержання друку з рельєфної форми, без використання фарб, тиснення, воно було відоме з найдавніших часів. Ще у шумерів існували металеві або кам'яні циліндри з поглиблено вирізьбленими зображеннями. Шляхом прокачування циліндра по м'якій глині можна було отримати рельєфні відбитки в будь-якій кількості.

Способом механічного розмноження текстів, передуючим книгодрукуванню, була ксилографія або обрізна гравюра на дереві. Виникнення ксилографії пов'язане з релігією, а саме з буддійськими монастирями, в яких вона виникає в VII столітті. Найдавніша пам'ятка ксилографічного друку, яка дійшла до нас, знайдена в Японії. Це – буддійський талісман (заклинання), віддрукований десь між 764 і 770 рр. Ксилографічне друкування широко розповсюдилось в наступних

---

* Горбаченко Т.Г. – кандидат педагогічних наук, професор Київського Національного університету культури і мистецтв.

століттях і стало, поряд із переписуванням, одним із засобів виготовлення книг.

В Європі друкування з дерев'яних дощок почалося приблизно у XIV столітті. У цей час форма книги змінюється: згорток, сувій поступається місцем більш зручній для читання формі – книжковому блоку або, як називали його на Заході, кодексу. Майже в усіх ксилографічних книгах образотворча сторона переважає над текстом. Значна частина відомих ксилографічних книг теж пов'язана з релігією, а саме з християнством. Найдавнішою ксилографією, що збереглася, вважають "Брюссельську мадонну" 1418 р. і "Святого Христофора" 1423 р. Крім цього, методом ксилографії друкувалася християнська повчальна література, зокрема така як "Мистецтво вмирати", "Зерцало спасіння людського" [Функе Ф. Книговедение: Истор. обзор книжного дела.- М., 1982.- С. 19]. Найбільш відомим і одним із чудових витворів ксилографічного друку є "Біблія бідних", що призначалася для бідних проповідників, небагатих священників і ченців, які не мали можливості придбати дорогоцінну рукописну повну Біблію.

Але цей спосіб друкування довго не проіснував, оскільки дерев'яні дошки швидко зношувались. Найбільш досконалим способом друкування є друкування рухомими літерами шляхом набору. Винахідником книгодрукування рухомими літерами вважають Йоганна Генсфляйша, який більше в історії відомий під ім'ям Гутенберга (Гутенберг – це назва спадкового дворища його батька). Сутність його винаходу полягала в тому, що Гутенберг винайшов спосіб виготовлення друкарської форми шляхом набору тексту окремими відлитими металевими літерами, а також ручний слововідливний пристрій (за його допомогою відливав окремі металеві літери) і друкарський верстат (прес), на якому робився фарбовий відбиток тексту з набору літер на папері.

Перше видання, яке було здійснене у світі і в якому новий технічний винахід знайшов свій закінчений художній і технічний вираз, теж пов'язане з християнством. Це – 42-рядкова Біблія, яку видав Йоганн Гутенберг. 42-рядкова Біблія була почата ним у 1452 р. і закінчена до серпня 1456 р. Біблія була набрана у дві колонки по 42 рядки на смугі. Гутенберг прагнув зберегти характер рукописного письма, передаючи його особливості за допомогою 290 різних літер. Він використав майстерно гравійований і відлитий ним шрифт, який був більш вузьким і красивим навіть у порівнянні з рукописним. Домігшись вдалого співвідношення смуги текстового набору до розмірів сторінки, Гутенберг досяг високої гармонії й краси набору. Біблія складається з двох томів по 324 і 317 сторінок. Близько 35 екземплярів книги було віддруковано на

пергаменті, а 165 – на папері. За своїм оформленням 42-рядкова Біблія належить до найвищих досягнень світового книжкового мистецтва.

Гутенберг, ймовірно, сам не усвідомлював, наскільки великим було значення його винаходу. Він намагався тримати його в суворій таємниці і прагнув до того, щоб надруковані ним видання були якомога більше схожі з рукописними. Розробивши спосіб набору і механічний спосіб друку, він створив дещо зовсім нове – спосіб виготовлення книг, що підкоряється власним технічним і естетичним законам. Цей революційний винахід пробив собі шлях, знайшов всезагальне застосування і був поштовхом у подальшому розвитку світової культури, писемної зокрема.

Під час Реформації й Селянської війни у Німеччині вперше в історії християнства й історії взагалі книгодрукування виступило як могутній засіб просвіти, пропаганди й боротьби за нові духовні та політичні ідеї. Мартін Лютер і Томас Мюнцер свідомо поставили книгодрукування на службу реформаційному рухові. Великими тиражами друкувалися численні дешеві листівки й трактати, які прочитувалися народом і передавалися з рук в руки. Це зумовило появу зовсім нового виду літератури, де мова середньовічної вченості – латина – поступалася місцем народній мові, зокрема німецькій мові лютерівської Біблії, яка набула широкого розповсюдження й визнання як мова релігійного культу саме завдяки книгодрукуванню.

Міцний імпульс розвитку слов'янського книгодрукування у цілому був наданий винаходом Іоганна Гутенберга. Серед інкунабул були і є книги, що надруковані двома слов'янськими алфавітами – глаголичним і кириличним.

Серед слов'янського світу першою друкованою книгою є книга глаголичного друку "Місал за законом римського двору" [Misal 1483.: Reprint.- Zagreb, 1971.- 134 p.], яка вийшла 22 лютого 1483 р., на думку одних вчених – у Венеції, а на думку інших – у далматинському селі Косінь. Але глаголичний алфавіт мав досить обмежений ареал розповсюдження, маючи на увазі лише його уживаність слов'янами, що населяли східне узбережжя Адріатичного моря. Тому до нашого часу збереглося лише 60 книг і листівок, які надруковані глаголицею у XV-XVIII ст. [В помощь составителям Сводного каталога старопечатных изданий кирилического и глаголического шрифтов: Метод. указ.: Вып. 2.- М., 1977.- С. 78].

У порівнянні з глаголицею доля кирилиці була зовсім іншою. Цей тип слов'янської писемності став основою українського, білоруського, російського, сербського та інших слов'янських алфавітів. Друкована продукція, що відтворена кириличним алфавітом, неосяжна. Але

виникнення книгодрукування східнослов'янських народів неподільно пов'язане з іменами трьох видатних книгодрукарів – Швайпольта Фіоля, Франциска Скорини й Івана Федорова.

Як слушно зазначає І.Огієнко: "Доля судила, щоб найперші книжки, надруковані кирилицею, серед цілого слов'янського світу були українські" [Огієнко І.І. Історія українського друкарства.- К., 1994.- С. 40]. Від себе додамо: вони були християнськими. Їх друк пов'язаний наприкінці XV ст. з першою кириличною типографією у Кракові, типографом якої був Швайпольт Фіоль. В ній Швайпольт Фіоль видрукував чотири літургійні книги православної церкви: "Октоїх" і "Часослов" (1491 р.), Тріюдь пісна і Тріюдь цвітна (без зазначення часу друку).

Учені вважають, що оригінали видань Фіоля за своїми мовними ознаками мали українське походження, ймовірно, що українцями були помічники друкаря, які робили малюнки кириличних шрифтів і, можливо, походили з найближчої православної Перемишльської єпископії. "Октоїх" надруковано з рукопису українського походження. Є припущення, що гравюра розп'яття, яка в ньому вміщена, могла мати джерелом прикарпатську ікону [Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Кн.2.- К., 1994.- 253 с.]. Обидві "Тріюді" Фіоля відображають вимогу Єрусалимського статуту і містять правку XIV ст. болгарських монахів-книжників на Афоні. Крім цього, на українське походження, насамперед Часослова, також засвідчує те, що серед святих названі Феодосій Печерський (засновник Києво-Печерського монастиря), київські князі Володимир, Борис і Гліб. Хоча існує думка, що ці видання призначалися для Московської Русі. Проте вже Захарій Копистенський у "Палінодії" свідчив про значне поширення друків Фіоля в Україні. Так, "Октоїх" він бачив у Свидині під Турійськом, в Кам'янці-Литовському, "Часослов" – у Києво-Печерському монастирі, в церкві Чесного хреста на львівському передмісті Личакові, в Бересті та інших місцях" [Памятники полемической литературы в Западной Руси.- Кн.1.- СПб., 1878.- С. 457]. Книжки Швайпольта Фіоля ще довго "ходили" по Україні й високо цінувалися. Так, в описах XVIII й XIX ст. Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря значився "Часослов" Фіолевого друку як найцінніша книга бібліотеки.

Крім друків Фіоля, також значного розповсюдження в Україні цього періоду набули християнські друковані видання основоположника друкарства у Великому князівстві Литовському Франциска Скорини. Початок друкування книг Франциска Скорини датується 6 серпня 1517 р., коли, заснувавши типографію у Празі, він видає Псалтир. Творча діяльність Ф.Скорини співпала з епохою Відродження, під час якої

гуманісти намагалися довести, що й Біблія, як книга іудеїв і християн, повинна бути перекладена на живі мови європейських народів.

Що ж означало перекласти Біблію і здійснити її видання національною мовою – у даному випадку тогочасною білоруською мовою? Католицька церква у ті часи вважала, що Святе Письмо повинно читатися лише у церкві, такої ж думки дотримувалася і православна церква. Проте вимога на право вільного читання Біблії, як правило, була одним з основних гасел опозиційних рухів, що набували у той час форму церковних ересей. Цей лозунг, в основі якого були уявлення про рівність людей, разом із вимогою причастя вином і хлібом (символ рівності мирян і священнослужителів) відстоювався й гуситським революційним рухом XV ст. Дух гуситів у Чехії на початку XVI ст. ще не згас і почав переплітатися з ідеологією Реформації, що формувалася. Отже, Франциск Скорина опинився у центрі інтелектуального й культурно-релігійного бродіння і тією чи іншою мірою був знайомий з багатьма її представниками як у німецькому так і у чеському середовищі. Книгознавцями точно встановлено, що головним джерелом для перекладацької роботи Скорина слугувала чеська Біблія 1506 р.

Всього протягом 1517-1519 рр. було видано 22 книги (19 випусків) "Библии Руской" загальним обсягом 2389 аркушів. На думку М.Грушевського, ні у передмові до Біблії, "ні в різних замітках, щедрою рукою розписаних Скориною при поодиноких книгах, ми не знаходимо ніякої вказівки на зв'язок його праці з якоюсь релігійною доктриною, протестантською чи іншою. Цього немає ні у виданнях празьких, що хронологічно випереджують протестантські течії, ні в пізніших віленських. Правдоподібно, що Скорина був православний і тримався своєї віри. Свою працю він витлумачує мотивами культурного і національного характеру, бажанням послужити своїй суспільності й народів" [Грушевський М. Духовна Україна.- К., 1994.- С. 159]. Друкар бачив у Біблії не лише пам'ятку стародавньої літератури, а й засіб для навчання "наук визволених". Він рекомендував читати його переклади тим, хто хоче вивчати граматику, "умети Аритметику", "науку Геометрию", "Астрономии или Звездочети".

Початковий період українського друкарства, який відомий під назвою "білорусько-українського", був пов'язаний з виданням християнської літератури й заклав підвалини для створення у подальшому постійного друкарства в Україні, яке пов'язане з іменем видатного першодрукаря Івана Федорова.

Першою, друкованою типографським способом в Україні книгою, стала християнська богослужбова книга "Апостол", видрукований Іваном Федоровим з 25 лютого 1573 по 15 лютого 1574

року у Львові. Саме остання дата й вважається початком постійного друкарства в Україні. “Апостол” як вид богослужбової книги являє собою твори, проповіді апостолів та учнів-проповідників Христового вчення. Взагалі, книга “Діяння й послання святих апостолів” здавна іменується просто “Апостолом”. Вона була перекладена слов’янською мовою відразу після створення слов’янської писемності Кирилом і Мефодієм.

Львівський “Апостол”, як і його московський попередник 1564 року, є зразком друкарської майстерності. В ньому дуже добре розміщено текст, вдало вибране співвідношення між висотою й шириною сторінки. Але при подібності шрифту, орнаменту, набору та верстання, львівське видання відрізняється від московського. Видання мало відмінності і в наповненні тексту. Так, наприклад, слідом за гербом Г.Ходкевича, вміщене “Сказание святого Епифанія єпископа Кипрського о дванадесятих святих апостолів”. У московському “Апостолі” 1564 р. цей текст відсутній. Адже, працюючи в іншому культурному оточенні, серед інших книжкових традицій, Федоров не міг не скористатися дуже поширеною у Польщі звичкою видавати книги з різними гербами: на початку львівського “Апостола” на окремому аркуші вміщений герб литовського князя Г.Ходкевича, а на останній сторінці – герб міста Львова разом із друкарським знаком самого Івана Федорова.

Слід зазначити, що богослужбові видання великого формату, такі зокрема, як Апостол, були свого часу дуже дорогими. Тому вони пильно оберігалися сучасниками і завдяки цьому дійшли до нас у досить значній кількості примірників. Навчальні ж книги, насамперед букварі, були порівняно дешевими і зачитувалися “до дірок”. Ось чому залишилося дуже мало примірників старовинних букварів, серед яких і два примірники Букваря 1574 р., два примірники Букваря 1578 р., видані Іваном Федоровим.

Свою діяльність першодрукаря Іван Федоров продовжив в Острозі, куди він переїхав у 1574 році на запрошення українського князя Костянтина Костянтиновича Острозького. За три з невеликим роки перебування там Іван Федоров видав п’ять друків, що дійшли до наших днів: Буквар (1578 р.), Псалтир і Книгу Нового Завіту (1580 р.), “Книжку собраніє вещей найнужнійших” (1580 р.), листівку з текстом віршованої “Хронології” Андрія Римши (1581 р.) і Біблію, окремі примірники якої містять різні дати виходу у світ: 12 липня 1580 і 12 серпня 1581 р.

Після появи католицьких і протестантських видань Біблії гостріше постало питання про видання Біблії церковнослов’янською мовою. Але й без того необхідність мати друкований православний текст Біблії зумовлювалася всім ходом розвитку суспільно-політичних відносин, потребами культурного життя. Саме острозькому гурткові

вчених доручив князь Костянтин Острозький займатися підготовкою тексту слов'янської Біблії до видання. Острозькі гуртківці прагнули видати Біблію не у перекладі на тогочасну мову, що була близькою до народної, а на традиційну мову православного богослужіння – церковнослов'янську. Це можна пояснити насамперед тим, що вони вважали найпотрібнішим текст, придатний для всіх православних слов'янських народів. В інтересах єдності дій усіх православних в умовах наступу католицизму тогочасні культурно-освітні діячі дбали і про єднання слов'ян у галузі культури.

Слід сказати, що в Острозі також впроваджувався і матеріал списків, отриманих з південнослов'янських земель, які були тісно пов'язані з кирило-мефодієвською традицією. При виправленні деяких книг (П'ятикнижжя, Ісуса Навіна, Есфір) острозькі редактори використали, звіривши з грецькими, церковнослов'янські тексти найдавнішої, кирило-мефодієвської редакції. Ці списки були більш вдалимими, ніж використані у Геннадієвській Біблії тексти симеонівської школи [Евсеев И. Геннадиевская Библия 1499 // Труды ХУ археолог. съезда.- Т.2.- М., 1916.- С. 98-105], бо, на відміну від останніх, звертали головну увагу на розуміння тексту, а не на традиційне для біблійних перекладів буквалістське відтворення словосполучень оригіналу.

Острозька Біблія детально досліджена бібліографами, літературознавцями, книгознавцями. Ми ж зазначимо її велике культурно-історичне значення. Адже видання Острозької Біблії, безперечно, було видатною подією, яка засвідчила певний рівень національної зрілості, показала усвідомлення українцями себе як нації, осмислення слов'янської мови як також сакральної, розуміння причетності своєї, свого народу через сакральну мову Біблії до цивілізації, до сім'ї культурних народів. Друкарсько-видавнича діяльність Івана Федорова мала великий вплив на подальший розвиток вітчизняного книгодрукування. Вироблені ним засади поліграфічної організації тексту, шрифтового й декоративного оформлення книги надовго стали взірцем для багатьох поколінь друкарів. Адже для кожного народу актом культурного надбання є видання релігійної літератури його рідною мовою. З розвитком української національної самосвідомості поступово зменшується фетишизація церковнослов'янської мови. Починалося це з введення окремих слів із живої мови до церковних книг та богослужіння. Таким чином, Острозька Біблія стала одним з найважливіших факторів нормалізації церковнослов'янської мови як засобу міжслов'янського єднання.

Серед видань Івана Федорова – перша повна слов'янська Біблія, перший алфавітно-предметний покажчик, перший календар, перший,

відтворений друкарським способом твір східнослов'янської поезії. В його книгах ми зустрічаємося з першими надрукованими в нашій країні творами давньоруської й давньоболгарської літератури. Івану Федорову належать східнослов'янський підручник. "Буквар", що вийшов у 1574 і в 1578 році й відіграв неоціненну роль у становленні початкової освіти в нашій країні.

У період початкового українського друкарства виникло 25 типографій, з яких 17 належали православним, 6 – були власністю поляків-католиків. Однією типографією володіли протестанти, а ще однією – вірмени [Исаевич Я.Д. Преємники первопечатника.- М., 1981.- 191 с.]. Провідними були типографії Києво-Печерської Лаври, Львівського братства, князя К.Острозького. Крім того, були друкарні, що належали окремим власникам – Михайлу Сльозці, Арсенію Желіборському у Львові, єпископу Гедеону Балабану в Стрятині й Крилосі, Тимофію Вербицькому та Спиридону Соболю в Києві та ін. Значну роль на Україні відіграли й так звані мандрівні друкарні Павла Домжива Лютковича Телиці та Кирила Транквіліона-Ставровецького, які виконували замовлення шкіл, монастирів та окремих осіб.

Пізніше друкарні були засновані братствами у Луцьку, Києві, Новгород-Сіверському, Дермані, Чернігові та інших містах. Братські друкарні видавали багато навчальної літератури – букварів, граматик, тлумачних словників тощо. Вони поширювали також полемічну літературу, яка виникла у 80-х роках XVI ст. й була своєрідним засобом ідеологічної боротьби проти унії й католицизму. Незважаючи на релігійне спрямування, полемічні твори виражали, по суті, соціальні та політичні прагнення окремих суспільних груп. Більшість із них були написані на злободенні теми і мали яскравий публіцистичний характер. Найцікавішими зразками полемічної літератури, що дійшла до наших часів, є "Ключ царства небесного" Г.Смотрицького (1587 р.), "Апокрисис" (Христофора Філалета) М.Бронєвського (1597 р.), "Тренос" М.Смотрицького (1610 р.) та ін. Вони характеризувались політичною загостреністю, захищали гідність і права українського народу, його культуру й релігію.